

**Լիլիթ Մակարյան**

*Երևանի պետական համալսարանի Հայոց պատմության ամբիոնի դոցենտ,  
պատմական գիտությունների թեկնածու*  
<https://orcid.org/my-orcid?orcid=0009-0008-4696-1962>

*Էլ. հասցե՝ l.makaryan@ysu.am*

**Մարինե Գևորգյան**

*Երևանի պետական համալսարանի Հայոց պատմության ամբիոնի դոցենտ*  
<https://orcid.org/0000-0002-3569-4132>

*Էլ. հասցե՝ marine.gevorgyan@ysu.am*

**DOI: 10.53614/18294952-2024.2-74**

## **ԱՌՐԵՋԱՆԻ ՀԱԿԱՀԱՅԿԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՈՐՈՇ ԴՐՎԱԳՆԵՐ. 1988–1992 ԹԹ. ՍՈՒՄԳԱՅԻԹԻ, ԲԱՔՎԻ ԵՎ ՄԱՐԱՂԱՅԻ ԴԵՊՔԵՐԻ ՆՈՐ ՄԱՆՐԱՄԱՍՆԵՐ**

Ադրբեջանի հակահայ քաղաքականությունը 1988–1991 թվականներին բնորոշվում էր ընդգծված ազգայնականությամբ, ազգային հակամարտություններով և բռնարարքներով, որոնք հատկապես ուժգնացել էին Ղարաբաղյան հակամարտության ֆոնին: Այս տարիների ընթացքում Ադրբեջանի իշխանությունները և հասարակությունը սարսափելիորեն թշնամացել էին հայերի դեմ, որոնց արդյունքում և ԽՍՀՄ բարձրագույն իշխանությունների թողտվությամբ էլ տեղի էին ունեցել բազմաթիվ բռնություններ: Բաքվի հակահայ քաղաքականությունը կարելի է բաժանել մի քանի հիմնական փուլերի, որոնցից հատկապես կարևոր են 1988թ. սեպտեմբերի վերջին սկսված զանգվածային անկարգությունները, որոնք դարձան առիթ հայերի զանգվածային ջարդերի համար՝ ինչպես Ադրբեջանում, այնպես էլ Լեռնային Ղարաբաղում: 1988թ. փետր-

վարին սկսվեցին առաջին ցույցերը Երևանում և Ստեփանակերտում՝ կապված Լեռնային Ղարաբաղի հարցի հետ, որտեղ հայերը պահանջում էին ինքնորոշման իրավունք: Սա սաստկացրեց ադրբեջանական ազգայնական դրսևորումները, որի արդյունքը դարձավ հայերի նկատմամբ ատելությունը: Անկարգությունները սկսվեցին 1988 թվականի փետրվարին Սումգայիթում (Ադրբեջան)՝ հայերի նկատմամբ տեղի ունեցած սարսափելի ջարդերի տեսքով, ապա շարունակվեցին Բաքվում, Կիրովաբադում, Մարաղայում և այլուր: Մինչ օրս Սումգայիթի և այլ վայրերում հայերի նկատմամբ ցեղասպան քաղաքականություն իրականացրած Բաքվի գործողությունները չեն ստացել համապատասխան միջազգային գնահատական: Սույն գիտական հոդվածը իր եզրահանգումներով հանդերձ կարող է գործնական նշանակություն ունենալ հայագիտության, դիվանագիտության և միջազգային հարաբերություններով, մասնավորապես խնդրո առարկա հիմնահարցով հետաքրքրված հետազոտողների, ինչպես նաև ընթերցողների լայն շրջանակի համար:

**Հիմնաբառեր:** Ղարաբաղյան հակամարտություն, սումգայիթյան ջարդեր, Բաքու, Մարաղա, «Վերակառուցում», արցախահայություն, հակահայ քաղաքականություն, խորհրդային իշխանություններ, ազգերի ինքնորոշման իրավունք:

## Ներածություն

Ադրբեջանի հակահայ քաղաքականությունը Սումգայիթում, Բաքվում, Մարաղայում առանձնահատուկ դեր են ունեցել հայ ժողովրդի նկատմամբ Ադրբեջանի իրականացրած ատելության և բռնությունների համատեքստում: Սումգայիթը, որը գտնվում է Ադրբեջանի մայրաքաղաք Բաքվից մոտ 30 կմ հեռավորության վրա, հայտնի է 1988 թ. այն իրադարձություններով, որոնք բուռն արձագանք գտան ոչ միայն ԽՍՀՄ-ում, այլև միջազգային հանրության շրջանում: Այդ ժամանակ, երբ Արցախյան շարժման հետ մեկտեղ հայերի հանդեպ հակահայկական տրամադրությունները ուժեղանում էին, Սումգայիթում հայ բնակչության հանդեպ սկսվեցին զանգվածային բռնություններ: 1988թ. փետրվարի 27–29–ին տեղի ունեցան զանգվածային հարձակումներ հայերի վրա, որոնք ուղեկցվեցին սպանություններով, բռնաբարություններով, հրկիզումներով և հայերին իրենց տներից դուրս մղելով: Պաշտոնական տվյալների համաձայն՝ 26 հայ զոհվեց, հազարավոր մարդիկ մնացին անօթևան: Այս դեպքերը, որոնք տեղի ունեցան Ադրբեջանի իշխանությունների ու ոստիկանության աչքի առջև, ցույց տվեցին, թե որքան բացահայտ ու համակարգված կերպով կարող են տեղի ունենալ հակահայկական գործողություններ՝ իշխանությունների ու հասարակության որոշ շրջանակների աջակցությամբ:

Հակահայ հիստերիայի հաջորդ դրվագը ադրբեջանական մյուս քաղաքներում էր, հատկապես Բաքվում 1990թ. հունվարի 13–20, որին հաջորդեց Հյուսիսային Արցախը հայաթափելու «Օղակ» գործողությունը՝ ԽՍՀՄ ներքին

գորքերի և աղբբեջանական օմոնականների անմիջական կատարմամբ, իսկ ամենասարսափելին կապված է Մարադայի ողբերգական դեպքերի հետ, որի ահասարսուռ տեսարանները ցնցել էր Մեծ Բրիտանիայի Լորդերի պալատի փոխխոսնակ բարոնուհի Քերոլայն Քոքսին: Մարադայի կոտորածը տեղի է ունեցել 1992թ. ապրիլի 10-ին՝ Արցախյան պատերազմի ռազմական գործողությունների ընթացքում, երբ Աղբբեջանը և հայկական ուժերը պայքարում էին Արցախի վերահսկման համար: Մարադա գյուղը, որը գտնվում էր Արցախի տարածքում, դարձավ աղբբեջանական զորքերի հարձակումների թիրախ, որի ժամանակ Մարադայի հայ բնակչությունը ենթարկվեց վայրագությունների, որոնք բազմաթիվ դեպքերով հատկանշվում էին անմարդկային դաժանությամբ՝ սպանություններ, հրկիզումներ, բռնություններ և պլանավորված կոտորածներ: Մարադայի կոտորածի ընթացքում զոհվեց մոտ 50 մարդ, իսկ գյուղի մնացած բնակիչները կամ բռնաբարությունների ենթարկվեցին, կամ էլ ձերբակալվեցին և տեղափոխվեցին ճամբարներ, մատնվեցին գերության, որոնցից շատերի ձակատագիրը մինչ օրս անհայտ է: Հատկանշական է, որ Աղբբեջանի իշխանությունները ու լրատվամիջոցները այդ ժամանակ չդատապարտեցին այս գործողությունները, այլ հակառակը՝ փորձեցին խեղաթուրել իրականությունը՝ ներկայացնելով, որ հայկական ուժերը «հարձակվել» են խաղաղ բնակչության վրա: Սույն գիտական հոդվածում փորձ է կատարվել վեր հանել պատմական փաստերը, այդ թվում՝ խորհրդային, ինչպես նաև աղբբեջանական մամուլի էջերից առանձնացնել այն անհերքելի ապացույցները, որոնք այսօր միջազգային հանրության շրջանում նոր լույս կսփռեն Աղբբեջանի ցեղասպան քաղաքականության դրսևորումների վրա:

## Մեթոդ

Աշխատանքը գրելիս օգտագործվել են պատմաքննական, պատմահամեմատական, վերլուծական մեթոդները: Հոդվածը շարադրվել է նորահայտ փաստերի հիման վրա, որոնցով ընդգծվել են Աղբբեջանի վարած հայահալած քաղաքականության դրսևորումները, նկարագրվել են Սոււմգայիթյան ցեղասպանության մի շարք անմիջական մասնակիցների դատավարության դրվագները:

## Աղբբեջանի էթնիկ զտման քաղաքականությունը ԽՍՀՄ վերջին տարիներին. Սոււմգայիթի և Բաքվի հայերի կոտորածները

ԽՍՀՄ-ում ազգային հիմնախնդիրները սրվեցին, երբ 1980-ականներին ազդարարվեց գորբաչովյան «Վերակառուցման» քաղաքականությունը, որի կարևորագույն բաղադրիչներից էր «Հրապարակայնացում» կարգախոսը, ինչն էլ հույս էր ներշնչում հայ ժողովրդին խորհրդային իշխանությունների երբեմնի կայացրած անարդարացի որոշումների շտկման և պատմական արդարության վերականգնման համար: Ի պատասխան արցախահայության արդարացի պահանջներին, որոնք հիմնված էին քաղաքակիրթ աշխարհի

որդեգրած ժողովրդական և միջազգային իրավունքի սկզբունքների, ինչպես նաև ԽՍՀՄ 1978 թ. Սահմանադրության վրա, ստորագրահավաք կազմակերպեցին և հարյուր հազարի հասնող ստորագրված պահանջագիրը 1988 թ. հանձնեցին ԽՍՀՄ ղեկավարությանը: ԼՂԻՄ մարզային խորհուրդը և ՀԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը 1988 թ. համապատասխան որոշումներով դիմեցին ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդին՝ ժամանակին կայացված անարդարացի որոշումը շտկելու և Արցախը Խորհրդային Ադրբեջանի կազմից հանելու և Հայաստանին վերամիավորելու խնդրանքով: Դրան ի պատասխան՝ Ադրբեջանի իշխանությունները 1988-1990 թթ. ԽՍՀՄ կենտրոնական իշխանությունների թողտվությամբ իրականացրին արցախահայության բռնի տեղահանումներ, ջարդեր, էթնիկ զտումներ, ինչպես օրինակ՝ Սումգայիթում, Բաքվում, Կիրովաբադում, Մինգեչաուրում և այլ բնակավայրերում: Մասնավորապես 1988թ. Սումգայիթում հայերի նկատմամբ իրականացված բռնությունների և ոճրագործության դատավարության ընթացքի վերաբերյալ այդ ամիսներին «Московские новости» թերթում հատուկ թղթակից Վիկտոր Լոշակը տեղեկություններ է հաղորդում: Թերթի այդ հոդվածում նշվում է, որ ԽՍՀՄ դատախազությունը այդ կապակցությամբ Սումգայիթում կենտրոնացրել է հարյուրավոր քրեագետների և քննիչների, աշխատում են մոսկովյան բժշկական էքսպերտներ: Քննության շարժառիթներն էին ջարդերը, սպանությունները, բռնաբարությունները: Առողջապահության քաղաքային բաժանմունքի ղեկավար Վազիֆ Կադրամանովը հաղորդում էր, որ, քանի որ կյանքի սպառնալիք կար, ուստի հայերին էվակուացրել էին մշակույթի տանը: Դրա ականատեսն էր եղել հիվանդանոցի խոհարար Էմմա Սարգսյանը՝ իմանալով հանդերձ արդեն, որ ջարդարարների կողմից սպանվել էր ամուսինը: Թերթի հաղորդմամբ Սումգայիթի դատախազ Իսմեթ Գաիբովը ձեռքակալման սանկցիա էր արդեն տվել 60 հոգու: Ի. Գաիբովը նշել է, որ «Չեմ կարող հավատալ, որ գազան-հանցագործներին ադրբեջանցի մայր է ծնել...» («Московские новости», №16, 17 апреля, 1988):

«Коммунист Сумгаита» թերթը ևս անդրադարձել էր հայերի նկատմամբ Սումգայիթում կազմակերպված սպանդին, իրենց պարտականություններում թերացող և ոճրագործությունը թողտվող ադրբեջանցի չինովնիկների պաշտոնանկություններին և իրավական գործընթացին: Մասնավորապես հիշատակվում է, որ տեղի ունեցած ողբերգության ամենամեծ մեղքը Սումգայիթի քաղկոմի 1-ին քարտուղար Դ. Մ. Մուսլիմ-Ջադեինն է, ով նույնիսկ անտեսելով ԽՄԿԿ Կենտկոմի հրահանգները, չէր վերադարձել արձակուրդից: Վերջինս ազատվում է զբաղեցրած պաշտոնից և հեռացվում ԽՄԿԿ-ից: Նույն ճակատագրին է արժանանում նաև Սումգայիթի քաղաքային ներքին գործերի բաժանմունքի ղեկավար Խ. Խ. Ջաֆարովը: Մի շարք քաղաքային կուսակցական ղեկավար գործիչների, ինչպիսիք էին Սումգայիթի քաղաքային կոմիտեի 2-րդ քարտուղար Մ. Ա. Բայրամովը, Սումգայիթի քաղկոմի քարտուղար Ա. Խ. Սամոյլազովը, տրվում են խիստ նկատողություններ և այդ մասին գրանցում են ԽՍՀՄ հաշվառման քարտերում (Коммунист Сумгаита, 20 марта 1988): Ադրբեջանի պաշտոնյաների անգործությունն ու թողտվոթ-

յունն ակնհայտ էր, որոնք որևէ գործնական քայլեր չէին իրականացրել՝ կանխելու հայերի դեմ նախօրոք ծրագրված և կազմակերպված հարձակումներն ու սպանողը:

Նույն «Коммунист Сумгаита» թերթում թղթակիցը հարցազրույց էր վերցրել Սումգայիթի ժողովրդական դատարանի նախագահ Սախիբ Մամեդովից: Վերջինս նշում էր, որ այդ ժամանակ արդեն 444 մարդ կանգնել է դատարանի առաջ, նրանցից շատերի մոտ սառը զենքեր ու դանակներ են հայտնաբերվել, նույնիսկ անուններ է նշում, ինչպես օրինակ Բաքվում Լենինի անվան խողովակների արտադրամասի փականագործ Ա. Հաշտեյնը, «Շիրվան» երկաթուղային կայարանի փականագործ Ն. Նաջափովը, СА3а վերանորոգչական մեխանիկական գործարանի խառատ Ռ. Ռասուլովը, տաքսի-մոտոցիկլային պարկի վարպետ Ա. Ալեքսանդրովը, գազափրկարարական ծառայության աշխատակից Վ. Մամեդովը: 30 հոգի գործով անցնողներից ոչ մի տեղ չեն աշխատել և Ս. Մամեդովի գնահատմամբ դա պետք է անհանգստացնի իրավապահ մարմիններին («Коммунист Сумгаита», 20 марта 1988):

«Известия» թերթին տված հարցազրույցում ԽՍՀՄ Գլխավոր դատախազ Ա. Կատուսևը նշում է, որ անկասկած Սումգայիթում տեղի ունեցածը կապված է Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար մարզի հետ և որ հաստատված է, որ խուլիգանական տարրեր են գործել: Կատուսևի հետ հարցազրույցում նշվում է, որ փետրվարի 27-ին Լենինի անվան հրապարակում հավաքվել է բազմամարդ ամբոխ, հիմնականում երիտասարդներ և կոչ են արել հարձակվել հայերի վրա, փետրվարի 28-ին իրավիճակը հասել է գազաթնակետին, աղբբեջանցիներից բաղկացած խմբերը՝ զինված փայտերով, քարերով և այլ առարկաներով, հարձակվել են հայերի բնակարանների վրա և իրականացրել դաժան բռնություններ, ավիրել նրանց գույքը: Բռնարարների շարքում են եղել նաև դատապարտված անձինք: Այդ ամենի հետևանքով սպանվել է 32 մարդ, որից 26-ը՝ հայեր, ջարդուփշուր են արել և վառել 50 կենցաղային նշանակության օբյեկտներ, թալանել մոտ 200 բնակարաններ («Известия», 20 августа 1988г):

Վիկտոր Լոշակը «Московские новости» թերթում մանրամասներ է հաղորդում Սումգայիթում տեղի ունեցած ոճրագործության դատավարություններից մեկի վերաբերյալ: Նա հաղորդում է, որ Սումգայիթյան ոճրագործության դատավարությունը քննում էր Աղբբեջանի գերագույն դատարանը՝ Ալբերտ Կոկոովի նախագահությամբ: Դատավարությամբ անցնում էր ծեփագործների բրիգադավար Սալեհ Իսմայիլովի և բակերի հավաքարար Չիմնազ Աբասովայի 8 զավակներից Թարեն: Վերջինս չէր ժխտել մեղադրանքը, առ այն, որ ինքն է ծեծված, ասֆալտին նետված Շահեն Սարգսյանի գլխին մետաղաձողով սարսափելի երկու հարված հասցրել: Դա այն դեպքում, որ չի ձանաչել ո՛չ Շահեն Սարգսյանին, ո՛չ էլ նրա որդիներին: Դատավարության բոլոր օրերին Սումգայիթի 9-րդ միկրոշրջանի դատարանի փոքրիկ դահլիճը շրջապատված էր միլիցիայի բազմաթիվ կարգախմբերով: Պարզ չէր, թե ինչպես էր ստացվել, որ փետրվարի 28-ին և փետրվարի 29-ին քաղաքի շատ հեռախոսներ անջատված են եղել: Ո՞վ պետք է պատասխան տար այդ ամեն-

նի համար, մինչդեռ անհրաժեշտ էր մարդկանց էվակուացնել: Ակներև էր այն մարդկանց անգործությունը, ումից իրավունք ունեին պաշտպանություն սպասելու, ավելին, այդ նույն չինովնիկները խրախուսել են ամբոխին՝ հայերին կոտորելու հարցում: Խրախուսել են ու դրդել սպանությունների և բռնարարությունների, 200 բնակարանների, 50 խանութների ու կրպակների ավերման, 20 ավտոմեքենաների հրկիզման: Ասվածի ապացույցն այն է, որ Սումգայիթի միլիցիայի ավելի քան տասնյակ ղեկավար սպաներ վտարվել են համակարգից, ԽՍՀՄ դատախազությունը հատուկ քննություն է կատարել: Արդեն ձերբակալվել էին 80 հոգի՝ մեծամասնությունը բանվորներ և կոմերիտականներ, գյուղաբնակներ, գործարանային հանրակացարանների բնակիչներ: 365 ընտանիքներ (խոսքը հայկական ընտանիքների մասին է) դեռևս այլ քաղաքներում էին: Սումգայիթի բոլոր իրադարձությունների կենտրոն է եղել ավտոկայարանը, այստեղ էլ հավաքվել են խուլիգանները, որտեղից էլ սկսել են արշավը: Պետական մեղադրող ԽՍՀՄ գլխավոր դատախազի օգնական Վյաչեսլավ Լեբեդևը, խնդրել է Թ. Իսմայիլովին դատապարտել 15 տարվա ազատազրկման: Ավելի քան 5 ժամ խորհրդակցելով՝ Ադրբեջանական ԽՍՀ Գերագույն դատարանը մայիսի 16-ին կայացրեց դատավճիռը, որով Թ. Իսմայիլովը դատապարտվել է ազատազրկման՝ 15 տարի ժամկետով («Московские новости», 22 мая, 1988г.: «Արարատ», 2 հունիսի, 1988, Բեյրութ, էջ 2): Սակայն Սումգայիթ քաղաքում հայերի հանդեպ իրագործած բռնություններ կատարողներն ու կազմակերպիչները չկրեցին իրենց պատիժը, քանի որ ԽՍՀՄ-ը փլուզվեց, ավելին՝ անկախացած Ադրբեջանում նրանցից շատերը արժանացան բարձր պետական պաշտոնների:

Խորհրդային Ադրբեջանում և նրա կազմ ներառված Լեռնային Ղարաբաղում և Նախիջևանում հայերի հանդեպ էթնիկ զտումների, պետականորեն հովանավորվող բռնությունների մասին են վկայում ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նստաշրջանների աշխատանքների քրոնիկոնը, որոնք արտացոլվել են ԽՍՀՄ մամուլի էջերում: Մասնավորապես Բաքվում հայերի ջարդեր կազմակերպելու կապակցությամբ ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի երրորդ նստաշրջանի՝ 1990 թ. փետրվարի 19-ին կայացած երկու պալատների համատեղ դռնփակ լիազումար նիստում ԽՍՀՄ պաշտպանության նախարար Դ. Յազովը պատասխանում է ակադեմիկոս Աբասովի այն մեղադրանքներին, որ ԽՍՀՄ զորքերը մտել են Բաքու գիշերը՝ մթության քողի տակ, հանկարծակի: Մասնավորապես Դ. Յազովը նշում է, որ մի ամբողջ շաբաթ շարունակ, ամբողջություններ էին պատրաստվում՝ մի դեպքում մինչև 200 կմ երկարությամբ, մի այլ դեպքում՝ մինչև 60 կմ, ոչ թե ինչ-որ թափոններից էին այդ ամբողջությունները կառուցվում, այլ նոր «Կրագներով», «Կամագներով», դրանց արանքում պարտադիր կերպով բենզատար մեքենաներ էին դնում: Այդ ամենը եռակցվում էր, ամրացվում, պատրաստվել էին հրկիզող խառնուրդով շերտ և այդ ամենը պահպանվում էր գրոհայինների կողմից: Ամեն մի բարիկադում 70-ից մինչև 700 մարդ էր գտնվում: Դ. Յազովը հռետորական հարց է ուղղում, որ միթե դա հանկարծակիություն էր: Դ. Յազովի ելույթի ընթացքում ադրբեջանցի պատգամավորները սկսում են դուրս գալ դահլիճից: Նիստում

նշում է նաև ադրբեջանական սադրանքների մասին, որ թաղել էին 49 մարդ, փորել 150 գերեզման, որպեսզի ինչ-որ ձևով պատասխանատվությունից խուսափեն իրենց սեփական ժողովրդի առաջ, մեղքը գցեն Կենտրոնի վրա: Դ. Յագովը հիշատակում է ԽՍՀՄ զինվորների նկատմամբ Բաքվում կիրառված բռնությունների դեպքերից, որին նրբանցքում շշմեցրել, քարշ էին տվել բնակարան, մերկացրել և վզին օղակ գցած նետել գերեզմանոց: Ըստ նրա՝ այդ սերժանտը կենդանի էր մնացել, կարողացել էր դուրս պրծնել օղակից, իսկ չորս զինվոր մինչև այժմ էլ դեռ չեն գտնվել, իսկ եթե ոմանց էլ գտել են, ապա որովայնը գնդակներով ծակած: Բոլոր զոհվածների զննումը ցույց է տալիս, որ նրանց կեսը մեջքից էին սպանվել: Դ. Յագովն իր ելույթում նշում է, որ պետք է դատապարտել ազգայնականությունը՝ որպես երևույթ՝ շեշտելով, որ վերջիվերջո հարկավոր է սահմանել այն կարգավիճակը, որ պետք է ունենա Լեռնային Ղարաբաղը («Ավանգարդ», մարտի 7, 1990): ԽՍՀՄ պաշտպանության նախարար Դ. Յագովի այս ելույթը հստակ ապացուցում է, որ Ադրբեջանում հայերի հանդեպ կիրառված բռնությունները կապված էին Լեռնային Ղարաբաղի կարգավիճակի հետ: Նույնիսկ ԽՍՀՄ բարձրաստիճան զինվորական ղեկավարությունը՝ ի դեմս Յագովի հասկանում էր, որ անհրաժեշտ է Լեռնային Ղարաբաղին կարգավիճակ սահմանել:

Լեռնային Ղարաբաղում ԽՍՀՄ ղեկավարության բարձր հովանու ներքո 1991 թ. ապրիլի 30-ից սկսվեց «Օղակ» գործողությունը: ԽՍՀՄ ներքին գործերի և ադրբեջանական հատուկ ջոկատայինների կողմից օղակի մեջ վերցվեց Արցախի բնակավայրերը: Գետաշենից և Մարտունաշենից հայ բնակչությանը ստիպեցին լքել իրենց բնակավայրերը: Մինչև 1991 թ. աշուն ձգված «Օղակ» գործողության հետևանքով Լեռնային Ղարաբաղի իրենց հայրենի բնակավայրերից՝ Խանլարի, Շահումյանի, Մարտակերտի, Շուշիի, Հադրութի շրջանների տասնյակ գյուղերից բռնի տեղահանվեցին հայ բնակչությունը (Манасян, 2005, էջ 68-69): Ինչպես Վ. Կազիմիրովն է իր գրքում նշում, այդ գործողության նպատակը հայկական անօրինական զինված կազմավորումների զինաթափումն էր, բայց հանգեցրեց խաղաղ բնակչության հանդեպ բռնությունների, Հյուսիսային Արցախի բնակավայրերից հայ բնակչության զանգվածային տեղահանությունների (Казимиров, 2009, էջ 26):

Խորհրդային Հայաստանի, Լեռնային Ղարաբաղի դրության, շրջափակման, ջարդերի և այնտեղ մարդու իրավունքների վերաբերյալ Եվրոխորհուրդը դեռևս 1988-1991 թթ. ընդունել է մի շարք բանաձևեր, մասնավորապես 1988թ. հուլիսի 7-ի (European Parliament Resolution on the situation in Soviet Armenia), 1990թ. հունվարի 18-ի (European Parliament resolution on the situation in Armenia) և 1991թ. մարտի 14-ի (European Parliament Resolution on the blockade of Armenia and the human rights situation there, 14 մարտի 1991, «Ազատամարտ», 15 մարտի 1991) բանաձևերում ուշադրություն էր հրավիրում այն փաստին, որ Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության 80 տոկոսը հայեր են և Ադրբեջանի կազմ է մտցվել 1923թ., բանաձևերում դատապարտում էր Սումգայիթի և Բաքվի հայության ջարդերը, հայերի զանգվածային տեղահանությունը, 300 հազար հայ փախստականների դրությունը Սումգայիթ և Բաքու

քաղաքներից, ինչպես նաև երկրաշարժը և հայերի ջարդերն Ադրբեջանում ի հայտ են բերել 500 հազար հայերի ծանր դրություն, Հայաստանի շրջափակման, էլեկտրաէներգիայի և գազի տագնապը, որից տառապում է Հայաստանը շրջափակման պատճառով, Լեռնային Ղարաբաղի Շահումյանի և Գետաշենի վրա հարձակումները, Ադրբեջանում, հատկապես Սումգայիթում և Կիրովաբադում հայերի ջարդերը: Եվրոխորհուրդը կոչ էր անում ԽՍՀՄ նախագահ Մ. Գորբաչովին անհապաղ որոշումներ ընդունել, որոնց կհաջորդեն գործնական քայլեր, որոնք ի գործ կլինեն ամբողջականորեն և վերջնականորեն դադարեցնելու շրջափակման դրությունը Հայաստանում և Ղարաբադում, ինչպես նաև հարվածները՝ Ղարաբաղի և մերձակա շրջանների հայ բնակչության հանդեպ, որին կարծես փորձում են բռնի ուժով տեղահանել: Միաժամանակ Եվրոպառլամենտը որոշման մեջ կոչ է ուղղում Մ. Գորբաչովին, որպեսզի վերականգնեն Լեռնային Ղարաբաղի օրինական և սահմանադրական իշխանությունները՝ իրենց իրավունքների մեջ (European Parliament Resolution on the blockade of Armenia and the human rights situation there, 14 մարտի 1991, Ազատամարտ, 15 մարտի 1991):

1991 թ. սկսած՝ Ադրբեջանը սկսեց լայնածավալ պատերազմ՝ գոյության սպառնալիք ստեղծելով ոչ միայն ԼՂԻՄ-ի, այլև Հայաստանի սահմանամերձ բնակավայրերի համար: ԽՍՀՄ Սահմանադրությունը, միջազգային իրավունքը ամրագրել էին ազգերի ինքնորոշման հիմնարար դրույթները, իսկ Մ. Գորբաչովի որդեգրած «Վերակառուցման» քաղաքականությունը այդ իրավունքը իրացնելու և ԽՍՀՄ ազգային հիմնահարցերը ժողովրդական ճանապարհով լուծելու մեծ հնարավորություններ էին տալիս: Սակայն ԽՍՀՄ դեկլարության որդեգրած ժողովրդական բարեփոխումների թեզերը կեղծ էին և կործանարար՝ գոյության պայքար մղող և անընդմեջ ձուլման սպառնալիքի տակ գտնվող ԽՍՀՄ ժողովուրդների համար, որոնք տարածքային վերաձևումների արդյունքում հայտնվել էին այս կամ այն խորհրդային հանրապետության կազմում: ԽՍՀՄ փլուզման գործընթացում և Ադրբեջանի սանձազերծած պատերազմի արդյունքում ԼՂԻՄ-ի հայ ժողովրդին այլ ելք չէր մնում, քան 1991թ. սեպտեմբերի 2-ին հռչակելու իր անկախությունը («Հայաստանի Հանրապետություն», 3 սեպտեմբերի 1991, ԼՂՀ անկախության հռչակագիր, 2 սեպտեմբերի 1991), որը միակ երաշխավորված անվտանգային մեխանիզմն էր ազգերի գոյատևման համար:

ԽՍՀՄ-ից անկախացման ուղին բռնեց նաև Ադրբեջանը: Վերջինը 1991 թ. հոկտեմբերի 18-ին ընդունեց Անկախության մասին Սահմանադրական ակտ, որի 1-ին 2-րդ, 3-րդ հոդվածներով Ադրբեջանն իրեն համարել է 1918-1920 թթ. մուսավաթական Ադրբեջանի իրավահաջորդը և այդպիսով Ադրբեջանի մասով չեղյալ համարել ԽՍՀՄ դաշնագիրը (Конституционный Акт Азербайджанской Республики, 18 октября 1991): Հիշեցնենք, որ Լեռնային Ղարաբաղը Խորհրդային Ադրբեջանի կազմ էր ներառվել 1921 թ. հուլիսի 5-ի ՌԿ(Բ)Կ կովկասյան բյուրոյի որոշմամբ, այսինքն՝ 1918-1920 թթ. Ադրբեջանի Հանրապետության կազմում Լեռնային Ղարաբաղը չի մտել, որը հիմնավորվում է նաև 1991թ. հոկտեմբերի 18-ի Ադրբեջանի անկախության մասին սահ-

մանադրական ակտով, իսկ արդյունքում ԽՍՀՄ փլուզման հետևանքով անկախացան և՛ Ադրբեջանը, և՛ նախկին ԼՂՀՄ-ը:

### **Ադրբեջանի հայատյաց քաղաքականության շարունակությունը անկախացումից հետո. Մարաղայի եղեռնագործությունը**

1991 թ. դեկտեմբերի 21-ին Անկախ պետությունների համագործակցություն կազմակերպության համաձայնագրին («Алма-Атинская Декларация») միացան փաստացի գործող սահմաններով անկախացած Հայաստանը և Սահմանադրական ակտով իրեն 1918–1920 թթ. Ադրբեջանի Հանրապետության իրավահաջորդ հռչակած Ադրբեջանը, այսինքն՝ առանց Լեռնային Ղարաբաղի:

Արդեն իսկ անկախացած Ադրբեջանը շարունակում էր հայահալած քաղաքականությունը նաև հաջորդ տարիներին: 1992 թ. ապրիլի 10-ին տևական հրետակոծումից հետո ադրբեջանական զինված ստորաբաժանումները ներխուժել են Մարաղա, ուր հայ աշխարհագորայինների փոքրաթիվ ջոկատին թեև հաջողվել էր Մարաղայից տարհանել բնակիչների մեծ մասին, բայց մոտ 118 անձ՝ հիմնականում տարեցներ, հաշմանդամներ, կանայք և երեխաներ, դեռ մնացել էին բնակավայրում: Նրանցից շատերը դաժանաբար խոշտանգվել, ապա սպանվել են ադրբեջանական բանակի զինվորների կողմից: Այդ ռազմական հանցագործությանը զոհ գնաց ավելի քան 50 մարդ, այդ թվում՝ 30 կին (ՀՀ ԱԳՆ հայտարարությունը Մարաղայում հայերի կոտորածի 30-րդ տարելիցի կապակցությամբ, 10 ապրիլի, 2022):

Մարաղայի եղեռնագործության փաստերն արձանագրված են Human Rights Watch-ի (Human Rights Watch, 1994, էջեր 7, 94) և Amnesty International-ի կողմից (Amnesty International, April 1993, էջ 9): Ինչպես վկայում է Մեծ Բրիտանիայի Լորդերի պալատի անդամ և պալատի նախկին փոխխոսնակ, իրավապաշտպան բարոնուհի Քերոլայն Քոքսը, ով ողբերգությունից անմիջապես հետո «Christian Solidarity Worldwide» կազմակերպության մի խումբ ներկայացուցիչների հետ այցելել էր ավան, Մարաղայի գազանաբար սպանված բնակիչների մարմիններն անդամահատված էին, այլանդակված և հրկիզված: Բարոնուհի Քոքսը Մարաղան անվանել է «ժամանակակից Գոդգոթա, միայն թե՛ շատ ավելի սարսափելի» (Interview with Caroline Cox): Գերեվարվածների մի մասին, այդ թվում՝ բոլոր երեխաներին, հետագայում հաջողվել է վերադարձնել, սակայն 19 պատանդների ձակատագիրն առ այսօր անհայտ է:

Երկու շաբաթ անց Մարաղան երկրորդ գրոհին է ենթարկվել, որի ընթացքում իրենց հարազատներին հուղարկավորելու համար Մարաղա վերադարձած բնակիչներն ադրբեջանական բանակի նոր վայրագությունների զոհն են դարձել: Մարաղայի վրա հարձակումը պայմանավորված չի եղել ռազմական անհրաժեշտությամբ. այն բացառապես ուներ Մարաղայի հայ խաղաղ բնակչության ոչնչացման նպատակ:

Մարաղայի ջարդերի կազմակերպիչները չեն պատժվել, ավելին՝ ջարդերի կազմակերպիչ, «Գուրթուլուշ» գումարտակի հրամանատար Շահին Թա-

լիբ օղլի Թագինը Ադրբեջանի նախագահի 23.06.1993թ. թիվ 6 հրամանով ստացել է «Ադրբեջանի Ազգային Հերոս» կոչում («Հիմնավորում նախագծի ընդունման անհրաժեշտության վերաբերյալ»): Ինչպես ՀՀ ԱԳՆ 2022 թ. ապրիլի 10-ի հայտարարության մեջ է նշված. «Մարաղայի կոտորածը, որը դարձավ Սումգայիթում, Կիրովաբադում և Բաքվում կազմակերպված հայերի ջարդերի շարունակությունը, Ադրբեջանի իշխանությունների կողմից հայերի նկատմամբ ատելության և էթնիկ գտումների քաղաքականության հերթական դրսևորումն էր: Ադրբեջանի հայաշատ քաղաքներում և Լեռնային Ղարաբաղում հայերի կոտորածների կազմակերպիչների և իրականացնողների անպատժելիությունը, նրանց հերոսացումը և տարիներ ի վեր վարվող հայատյացության քաղաքականությունը հիմք դարձան նոր զանգվածային ոճրագործությունների իրագործման: Ներկայումս ադրբեջանական զինված ուժերի կողմից Լեռնային Ղարաբաղում հայ քաղաքացիական բնակչության շարունակական թիրախավորումն ու հումանիտար ճգնաժամ ստեղծելուն ուղղված գործողությունները, ինչպես նաև ա.թ. մարտի 24-ից ՌԴ խաղաղապահ ուժերի պատասխանատվության գոտի ներխուժումը, որի հետևանքով ավելի քան 400 անձ ստիպված տեղահանվեց, վկայում են պաշտոնական Բաքվի իրական նպատակի մասին՝ ամբողջական էթնիկ գտումների ենթարկել Արցախը: Այսօր մենք հարգանքի տուրք ենք մատուցում Մարաղայի կոտորածների զոհերի հիշատակին: Հայաստանի Հանրապետությունը վերահաստատում է իր հանձնառությունը՝ ապահովելու Արցախի ժողովրդի՝ իր հարենիքում ազատ, անվտանգ և արժանապատիվ կյանքի իրավունքը, և ընդգծում միջազգային հանրության ջանքերի հրատապությունը՝ կանխելու Լեռնային Ղարաբաղի հայության էթնիկա-ստեղծական անվտանգության համար սպառնալիքները» (ՀՀ ԱԳՆ հայտարարությունը Մարաղայում հայերի կոտորածի 30-րդ տարելիցի կապակցությամբ, 10 ապրիլի, 2022):

Մարաղայի ջարդերի ու դրանց աննախադեպ դաժանության մասին փաստում է նաև Թոմաս դե Վաալը՝ իր «Սև այգի. Հայաստանն ու Ադրբեջանը խաղաղության և պատերազմի միջև» աշխատության մեջ (Tomas De Baat, 2014, էջ 214):

Ադրբեջանի ցեղասպան գործողությունները սպառնալիք են հայ ժողովրդի անվտանգության տեսանկյունից և մինչ օրս չեն ստացել միջազգային, այդ թվում՝ իրավական գնահատական: Հայերի հանդեպ էթնիկ գտումների, ցեղասպանության, բռնի տեղահանության փաստերի վերհանումը, լուսաբանումը և հանրայնացումը միտված են զգոնության և կանխարգելման:

## Եզրակացություն

Սումգայիթի և Բաքվի ջարդերը ԽՍՀՄ-ում ազգային հիմնահարցի և ազգերի ինքնորոշման իրավունքի շուրջ տիրող լարվածության ուղղակի դրսևորումներն էին: Մի կողմից, հայերը Լեռնային Ղարաբաղում ձգտում էին ինքնորոշվել, մինչդեռ ադրբեջանցիները դա տեսնում էին որպես իրենց տարածքային ամբողջականության սպառնալիք: Այս իրադարձությունները ինքնորոշման իրավունքի ոսպնյակի միջոցով ըմբռնելը ընդգծում է այն բար-

դուրյունները և վտանգները, որոնք առաջանում են, երբ այս սկզբունքը կիրառվում է բազմազգ պետության համատեքստում: Ազգերի ինքնորոշման իրավունքի իրացումը միակ երաշխավորված անվտանգային մեխանիզմն է մարդկության պատմության գոյության ընթացքում: Միջազգային հանրության և աշխարհաքաղաքական մեծ դերակատարների անվերապահ աջակցության շնորհիվ հնարավոր է կանխարգելել ցեղասպանության հակված պետությունների գործողությունները՝ հնարավորություն ստեղծելով՝ ազգերի համար սեփական բնօրրանում ազատ, անկախ, անվտանգ ապրելու և արարելու: Հայերի հանդեպ Ադրբեջանի էթնիկ զտումները, բռնությունները, ցեղասպան գործողությունները ցավոք չեն արժանացել միջազգային լայն արձագանքի, չի տրվել միջազգային գնահատական: Սումգայիթում, Բաքվում, Կիրովաբադում, Մարաղայում և այլ վայրերում հայերի հանդեպ Ադրբեջանի վայրագություններն ու անպատժելիության սինդրոմը վերջինի համար կանաչ լույս վառեցին 2020-2023թթ.:՝ Արցախի ժողովրդի դեմ հերթական ցեղասպանական դրսևորումներն իրականացնելու, որի արդյունքում Արցախն ամբողջությամբ հայաթափվեց: Ազգերի, պետությունների միջև համերաշխության մթնոլորտի ձևավորում, կայուն խաղաղություն, համակեցություն հնարավոր է միայն այլախոյացության պետական քաղաքականությունից հրաժարման, տարածքային նկրտումների զսպման, ուժի կիրառումից հրաժարվելու դեպքում:

## Օգտագործված գրականության ցանկ

«Ավանգարդ», № 14, 7 մարտի 1990:

«Արարապ», 2 հունիսի 1988, Բեյրութ:

«Ազադամարտ», 15 մարտի 1991:

ԼՂՀ անկախության հռչակագիր, 2 սեպտեմբերի 1991: <http://www.parliament.am/library/LGH/Laws/ankaxutyan%20hrchakagir.pdf>

«Հայաստանի Հանրապետություն», 3 սեպտեմբերի 1991:

ՀՀ ԱԳՆ հայտարարությունը Մարաղայում հայերի կոտորածի 30-րդ տարեկիցի կապակցությամբ, 10 ապրիլի, 2022 [https://www.mfa.am/hy/interviews-articles-and-comments/2022/04/10/Maragha\\_massacres/11399](https://www.mfa.am/hy/interviews-articles-and-comments/2022/04/10/Maragha_massacres/11399) (մուտք՝ 25.07.24):

Հիմնավորում նախագծի ընդունման անհրաժեշտության վերաբերյալ P-134 [http://parliament.am/draft\\_docs8/P-134\\_himnavorum.pdf](http://parliament.am/draft_docs8/P-134_himnavorum.pdf) (մուտք՝ 20.07.24)

Алма-Атинская Декларация <http://hrlibrary.umn.edu/russian/cis/Ralmatydecl.html>

Казимиров, В.Н. (2009). Мир Карабаху. Посредничество России в урегулировании нагорно-карабахского конфликта. М.: Междунар. отношения, Москва [http://vn.kazimirov.ru/mir2009.files/Mir\\_Karabakhu\\_book\\_2009.pdf](http://vn.kazimirov.ru/mir2009.files/Mir_Karabakhu_book_2009.pdf):

«Коммунист Сумгаита», № 34, 20 марта 1988.

Конституционный Акт Азербайджанской Республики, 18 октября 1991 <https://nurlu.narod.ru/ARMA.htm> (մուտք՝ 28.01.2024):

Манасян, А. (2005). Карабахский конфликт: Ключевые понятия и хроника. Ер.: НОФ «Нораванк» [http://www.noravank.am/upload/pdf/37\\_ru.pdf](http://www.noravank.am/upload/pdf/37_ru.pdf)

«Московские новости», № 16, 17 апреля, 1988:

- «Московские новости», № 21, 22 мая, 1988:
- Томас Де Ваал (2014). *Черный сад. Армения и Азербайджан между миром и войной*. Москва [https://karabakhcenter.com/files/file/tomas\\_de\\_vaal\\_3.pdf](https://karabakhcenter.com/files/file/tomas_de_vaal_3.pdf)
- Amnesty International: *Azerbaijdzhan: Hostages in the Karabakh conflict: Civilians Continue to Pay the Price*. April 1993 (POL 10/01/93).
- European Parliament Resolution on the situation in Soviet Armenia. No C 235/106 *Official Journal of the European Communities* 12. 9. 88. Thursday, 7 July 1988 <https://karabakhspace.commonspace.eu/sites/default/files/2021-08/European%20Parliament%20Resolution%20on%20the%20situation%20in%20Soviet%20Armenia%20%5BJoint%20resolution%20replacing%20Docs.%20B2-538%20and%20587%3A88%5D%2007.07.88.pdf>
- European Parliament resolution on the situation in Armenia. No C 38/82 *Official Journal of the European Communities* 19. 2. 90 Thursday, 18 January 1990 [https://www.armenian-genocide.org/Karabakh.374/current\\_category.360/nagorno-karabakh\\_detail.html](https://www.armenian-genocide.org/Karabakh.374/current_category.360/nagorno-karabakh_detail.html)
- European Parliament Resolution on the blockade of Armenia and the human rights situation there. No C 106/121 *Official Journal of the European Communities* 22. 4. 91, March 14, 1991 [https://www.armenian-genocide.org/Karabakh.375/current\\_category.360/nagorno-karabakh\\_detail.html](https://www.armenian-genocide.org/Karabakh.375/current_category.360/nagorno-karabakh_detail.html)
- Human Rights Watch: *Azerbaijan: Seven Years of Conflict in Nagorno-Karabakh*. 1994. [https://www.hrw.org/reports/AZER%20Conflict%20in%20N-K%20Dec94\\_0.pdf](https://www.hrw.org/reports/AZER%20Conflict%20in%20N-K%20Dec94_0.pdf)
- MARAGHA MAPAFA ՄԱՐԱԳՂԱ / part 3 (interview with Caroline Cox) <https://youtu.be/el4zsZzcytQ> (մուտք՝ 20.03.24)

## References

- «Avangard», № 14, 7 marti 1990. (In Arm.)
- «Ararat», 2 hunisi, 1988, Beirut. (In Arm.)
- «Azatamart» [Battle of Freedom], 15 marti 1991. (In Arm.)
- NKR Declaration of Independence, 2 սեպտեմբերի 1991 <http://www.parliament.am/library/LGH/Laws/ankaxutyun%20hrchakagir.pdf> (In Arm.)
- «Hayastani Hanrapetutyun» [Republic of Armenia], 3 septemberi. (In Arm.)
- HH AGN haytararut'yuny Maraghayum hayeri kotoratsi 30-rd tarelitsi kapaktsutyamb, 10 aprili, 2022 [Statement of the RA Ministry of Foreign Affairs on the occasion of the 30th anniversary of the massacre of Armenians in Maragha] [https://www.mfa.am/hy/interviews-articles-andcomments/2022/04/10/Maragha\\_massacres/11399](https://www.mfa.am/hy/interviews-articles-andcomments/2022/04/10/Maragha_massacres/11399) (accessed: 25.07.24) (In Arm.)
- Himnavorum nakhagtsi yndunman anhrazheshtut'yan veraberyal P-134 [Justification on the necessity of adopting the draft P-134], [http://parliament.am/draft\\_docs8/P-134\\_himnavorum.pdf](http://parliament.am/draft_docs8/P-134_himnavorum.pdf) (accessed: 20.07.24) (In Arm.)
- Alma-Ata Declaration <http://hrlibrary.umn.edu/russian/cis/Ralmatydecl.html> (In Rus.)
- Kazimirov, V.N. (2009). *Mir Karabakhu. Posrednichestvo Rossii v uregulirovanii nagorno-karabakhskogo konflikta* [Peace to Karabakh. Russia's Mediation in the Settlement of the Nagorno-Karabakh Conflict]. M.: Mezhdunar. otnosheniya, Moskva. <http://>

- [vn.kazimirov.ru/mir2009.files/Mir\\_Karabakhu\\_book\\_2009.pdf](https://vn.kazimirov.ru/mir2009.files/Mir_Karabakhu_book_2009.pdf) (In Rus.)  
*Kommunist Sumgaita [Communist Sumgayit]*, No. 34, March 20, 1988.  
*Konstitutsionnyy Akt Azerbaydzhanskoy Respubliki [Constitutional Act of the Republic of Azerbaijan]* 18 октября 1991 <https://nurlu.narod.ru/ARMA.htm> (accessed: 28.01.2024) (In Rus.)
- Manasyan, A. (2005). *Karabakhskiy konflikt: Klyuchevyye ponyatiya i khronika* [Karabakh conflict: Key concepts and chronicle]. Yer.: NOF «Noravank»
- «Moskovskiy novosti» [Moscow News], № 16, 17 aprelya, 1988:  
«Moskovskiy novosti» [Moscow News], № 21, 22 maya, 1988:
- Tomas De Vaal (2014). *Chernyy sad. Armeniya i Azerbaydzhan mezhdu mirom i voynoy* [Black Garden. Armenia and Azerbaijan between Peace and War], Moskva. [https://karabakhcenter.com/files/file/tomas\\_de\\_vaal\\_3.pdf](https://karabakhcenter.com/files/file/tomas_de_vaal_3.pdf) (In Rus.)
- Amnesty International: *Azerbaydzhan: Hostages in the Karabakh conflict: Civilians Continue to Pay the Price*. April 1993 (POL 10/01/93) (In Eng.)
- European Parliament Resolution on the situation in Soviet Armenia. No C 235/106 *Official Journal of the European Communities* 12. 9. 88. Thursday, 7 July 1988 <https://karabakhspace.commonspace.eu/sites/default/files/2021-08/European%20Parliament%20Resolution%20on%20the%20situation%20in%20Soviet%20Armenia%20%5BJoint%20resolution%20replacing%20Docs.%20B2-538%20and%20587%3A88%5D%2007.07.88.pdf> (In Eng.)
- European Parliament resolution on the situation in Armenia. No C 38/82 *Official Journal of the European Communities* 19. 2. 90 Thursday, 18 January 1990 [https://www.armenian-genocide.org/Karabakh.374/current\\_category.360/nagorno-karabakh\\_detail.html](https://www.armenian-genocide.org/Karabakh.374/current_category.360/nagorno-karabakh_detail.html) (In Eng.)
- European Parliament Resolution on the blockade of Armenia and the human rights situation there. No C 106/121 *Official Journal of the European Communities* 22. 4. 91, March 14, 1991 [https://www.armenian-genocide.org/Karabakh.375/current\\_category.360/nagorno-karabakh\\_detail.html](https://www.armenian-genocide.org/Karabakh.375/current_category.360/nagorno-karabakh_detail.html) (In Eng.)
- Human Rights Watch: *Azerbaijan: Seven Years of Conflict in Nagorno-Karabakh*. 1994. [https://www.hrw.org/reports/AZER%20Conflict%20in%20N-K%20Dec94\\_0.pdf](https://www.hrw.org/reports/AZER%20Conflict%20in%20N-K%20Dec94_0.pdf) (In Eng.)
- MARAGHA MAPAFA ՄԱՐԱԳԱ / part 3 (interview with Caroline Cox) <https://youtu.be/el4zsZzcYtQ> (accessed: 20.03.24) (In Eng.)

**Лилит Макарян***Доцент кафедры истории Армении ЕГУ, кандидат исторических наук**<https://orcid.org/my-orcid?orcid=0009-0008-4696-1962>**Эл. адрес: [l.makaryan@ysu.am](mailto:l.makaryan@ysu.am)***Марине Геворгян***Доцент кафедры истории Армении ЕГУ**<https://orcid.org/0000-0002-3569-4132>**Эл. адрес: [marine.gevorgyan@ysu.am](mailto:marine.gevorgyan@ysu.am)*

### **НЕКОТОРЫЕ ЭПИЗОДЫ АНТИАРМЯНСКОЙ ПОЛИТИКИ АЗЕРБАЙДЖАНА 1988–1992 ГГ: НОВЫЕ ПОДРОБНОСТИ ИНЦИДЕНТОВ В СУМГАИТЕ, БАКУ И МАРАГЕ**

Антиармянская политика Азербайджана в 1988–1991 годах характеризовалась усилением национализма, национальными конфликтами и насилием, особенно усилившимися на фоне карабахского конфликта. В эти годы власти и общество Азербайджана были крайне враждебно настроены по отношению к армянам, в результате чего, с разрешения высших властей СССР, произошло множество актов насилия. Антиармянскую политику Баку можно разделить на несколько основных этапов, среди которых особое значение имеют начавшиеся в конце сентября 1988 года массовые беспорядки, ставшие поводом для массовых убийств армян как в Азербайджане, так и вокруг Нагорного Карабаха. В феврале 1988 года в Ереване и Степанакерте начались первые демонстрации, связанные с проблемой Нагорного Карабаха, где армяне требовали права на самоопределение. Это усилило азербайджанское националистическое движение, результатом которого стала ненависть к армянам. Беспорядки начались в феврале 1988 года в Сумгаите (Азербайджан) в виде страшной резни армян, затем продолжились в Баку, Кировабаде, Мараге и других местах. До сих пор действия Баку, проводившего политику геноцида против армян в Сумгаите и других местах, не получили соответствующей международной оценки.

**Ключевые слова.** Карабахский конфликт, Сумгаитские погромы, Баку, Марага перестройка, армяне Арцаха, антиармянская политика, советская власть, право наций на самоопределение.

**Lilit Makaryan**

*Associate Professor of the Department of Armenian History at Yerevan State University, Ph.D. in History*

*<https://orcid.org/my-orcid?orcid=0009-0008-4696-1962>*

*Email: l.makaryan@ysu.am*

**Marine Gevorgyan**

*Associate Professor of the Department of Armenian History at Yerevan State University*

*<https://orcid.org/0000-0002-3569-4132>*

*Email: marine.gevorgyan@ysu.am*

### **SOME EPISODES OF THE ANTI-ARMENIAN POLICY OF AZERBAIJAN 1988–1992: NEW DETAILS OF SUMGAYIT, BAKU AND MARAGHA INCIDENTS**

Azerbaijan's anti-Armenian policy in 1988–1991 was characterized by heightened nationalism, national conflicts and violence, which rose especially against the background of the Karabakh conflict. During these years, the authorities and the society of Azerbaijan were terribly hostile towards the Armenians, as a result of which, and with the permission of the highest authorities of the USSR, many violences took place. Baku's anti-Armenian policy can be divided into several main stages, of which the mass riots that began at the end of September 1988, which became the occasion for mass massacres of Armenians both in Azerbaijan and around Nagorno-Karabakh, are particularly important. In February 1988, the first demonstrations began in Yerevan and Stepanakert related to the Nagorno Karabakh issue, where Armenians demanded the right to self-determination. This intensified the Azeri nationalist movement, leading to hatred towards Armenians. The riots began in February 1988 in Sumgait (Azerbaijan) in the form of terrible massacres against Armenians, then continued in Baku, Kirovabad, Maragha and other locations. To this day, the actions of Baku, which carried out a genocidal policy against Armenians in Sumgait and other places, have not received an appropriate international assessment and recognition.

**Key words.** Karabakh conflict, Sumgait pogroms, Baku, Maragha, Perestroika, Artsakh Armenians, anti-Armenian policy, Soviet authorities, right of self-determination of nations.

Հոդվածը խմբագրություն է ներկայացվել՝ 2024թ. հոկտեմբերի 30-ին:  
Հոդվածը հանձնվել է գրախոսման՝ 2024թ. նոյեմբերի 11-ին:  
Հոդվածն ընդունվել է տպագրության՝ 2024թ. դեկտեմբերի 26-ին: